

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ВОЛОДІнь КНЯЗІВ ВИШНЕВЕЦЬКИХ У XVI- ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

У першій половині XVII ст. на українських землях в основному завершилося формування великих землеволодінь, які належали декільком могутнім князівським родам як польського, так і українського, головним чином, волинського, походження: Острозьким - Заславським, Сангушкам, Збараським, Вишневецьким, Чорторийським, Жолкевським, Конецпольським та іншим. Цей процес відбувався в рамках існуючого права на землеволодіння спочатку русько-литовської держави, а згодом і Речі Посполитої. Проте він мав і свої особливості, зокрема при формуванні т.зв. «держави Вишневецьких».

Князі Вишневецькі відносилися до замкнутого кола старої знаті Волині, вступ до якого був обмежений звичаєм, а з часу прийняття Першого Литовського Статуту 1529 року - і законодавчо. Від самого початку їхня отчина виступала як привілейоване землеволодіння. Після ліквідації великим литовським князем Вітольдом удільних князівств відбувається переродження князівської знаті у титулованих отчинників. Як нащадки Дмитра Корибута Ольгердовича і представники молодшої гілки князів Збараських, князі Вишневецькі (рамки статті не дозволяють зупинитися на дискусійному і сьогодні походженні цього роду) з другої половини XV ст. на правах «материзни» володіли землями на теренах Південно-Західної Волині у старостві Кременецькому. Спочатку це були відносно незначні володіння. Згідно з люстрацією 1528 року Федір, Іван, Олександр та Федько Вишневецькі повинні були у разі військових дій виставляти відповідно 12, 14, 15 та 5 кінних вояків [9, с.553]. Успадковані з діда-прадіда отчини збільшувалися за рахунок великокнязівських пожалувань.

Феодална війна 30-40-х років XV ст. пришвидшила процес укрупнення володінь знаті. Задля забезпечення політичної підтримки соціальної верхівки у боротьбі за великокняжий престол, претенденти збільшували її привілеї. Це, зокрема, привілеї 1434, 1447, 1492 рр., які значно розширили на законодавчому рівні шляхетські права. До середини XVI ст. на підставі закону та звичаю, а, головним чином, фактичного розподілу сил, перегрупування землеволодінь відбувається під знаком князівського пріоритету. Склавши присягу вірності великому князю та зобов'язавшись допомагати йому під час воєн, у решті

питань князі володіли своїми отчинами «со всім правом та панством», тобто на княжому праві [6, с.66]. Це дозволило знаті фактично формувати держави в державі з власною адміністрацією, податками, військовими повинностями, васалітетом і т.п. Такою князівщиною була з початку XVI ст. і Вишневещина. Згідно з урядовою ревізією 1545 року тільки на Кременеччині більша частина землі на той час уже перебувала в руках трьох родів: Острозьких, Збараських та Вишневецьких. У 1514 році король Зигмунт I за заслуги в обороні краю від нападів татар надає князю Михайлові Васильовичу Вишневецькому привілей «на вічність» на Брагінську волость з містом, корчмами, митом та городищем, яка раніше йому належала «доживотно» [9, с.552]. Сини Михайла Вишневецького Федір та Іван невдовзі за ті ж заслуги отримують привілей на місто Перемілу у Луцькому повіті, Пропойській замок та Пропойську та Чечерську волості [7, с.70]. А інший син Олександр розширює отчинні та набуті володіння Вишневецьких в Овруцькому та Київському повітах [9, с.557]. Розширенню володінь сприяла і шлюбна родова політика. Згодом саме таким чином до волинської Вишневещини долучилися маєтки у Галичині, Пінщині та Поділлі.

Одним з важливих аспектів формування князівських землеволодінь були головні адміністративні уряди, що зосереджувалися у княжих руках, і дозволяли контролювати регіональні корпорації шляхти. Особливо це стосувалося старостинських урядів, які традиційно держали представники декількох потужних волинських родів на Волині, Київщині та Брацлавщині. На Київщині найчастіше старостами були князі Вишневецькі з молодшої, королівської, лінії, на Волині - старшої, княжої, гілки. Посівши уряди пожиттєво, князівський прошарок доволі часто передавав його в держання синам або найближчим родичам. Так, старостами черкаськими та канівськими стають по черзі Михайло Вишневецький (1559-1580) та його син Олександр (1580-1594), а любецьким - Андрій (1580-1583), Михайло (1584) та Олександр (1584-1594) Вишневецькі [4, с.5]. Посади старост давали не тільки матеріальні вигоди, але і дозволяли контролювати ринок землі у конкретному регіоні. Іншим джерелом формування земельних володінь було скупка магнатерією маєтків вигаслих або розорених місцевих шляхетських родин. На Задніпрянщині це, наприклад, землі князів Глинських та Довмонтів. Староста черкаський Михайло Вишневецький у кінці XVI ст. купує землі по річках Сулі та Удаю у збіднілих панів Байбузів, які згодом стануть ядром задніпрянських володінь Вишневецьких [4, с.9].

Потіснивши місцевих землевласників, князі Вишневецькі у кінці XVI ст. стають найбільшими латифундистами у Задніпров'ї. Лише номінально підпорядкована королю та уряду ця справжня держава в державі забезпечувала її власникам і владу, і право. За підрахунками Наталі Яковенко майнова потужність князів Вишневецьких, яка досягла свого піку напередодні повстання Хмельницького, згідно подимних тарифів 1629-1640 рр. становила 14938 димів або 14,2% до загальної кількості князівських димів. На думку Михайла Грушевського одна тільки Лубенщина Вишневецьких не мала рівних не тільки у Польщі, але і у цілій тогочасній Європі. Олександр Пшездецький наводить дані про маєтності Яреми Вишневецького у 1648 році на Задніпрянщині у кількості 36610 димів, що, однак, викликало сумніви у інших дослідників [6, с.118].

Реформи та унія, як зауважила Наталя Яковенко, показали, що *«князівська верства не тільки не програла від них, але, навпаки, здобула ще ширші можливості самостверджуватися»* [6, с.113]. Створені ними власні *«держави-уділи»* давали їм відчуття могутності та влади в Україні. По даним коронних книг Литовської метрики королівські суди неодноразово розглядали позови на незаконне захоплення земель місцевої шляхти, здійснені за наказом князів Вишневецьких [4, с.9]. Князівська вседозволеність проявлялася не лише у зневазі до судових органів, але і в нехтуванні законом у широкому значенні. В поземельному конфлікті справа часто взагалі вирішувалася правом шаблі, тобто простим наїздом та привласненням. При цьому сам ясновельможний князь не утруднював себе такими *«дрібницями»*, а передавав справу своїм урядникам. Наїзди здійснювалися не тільки на маєтності простої шляхти, але і значної. У 1613 році староста овруцький Михайло Вишневецький захоплює *«пустині Горошина та Слєпорода»* на Полтавщині у гетьмана польного коронного Станіслава Жолкевського [4, с.29]. На пустищах князі Вишневецькі засновують нові міста: Олександрів (Лубни), Михайлів (Пирятин), Снятин, Сенча, Лохвиця, Замостя та інші. Для розвитку ці міста звільняються від усіх податків та повинностей на 4 роки [4, с.31]. Своім привілеєм король Сигізмунд III надає містам Олександрову та Михайлову магдебургію та право на проведення щорічних ярмарок [4, с.17, 23]. У кінці XVI ст., коли несподівано помирають один за одним спочатку Михайло, а потім і Олександр Вишневецькі, усі задніпрянські володіння переходять у спадок молодших братів останнього: Юрія та Михайла. Михайло продовжує успішні кроки по розбудові краю, долучаючи спірні з московською державою

території, фундує у своїх володіннях Густинський та Прилуцький монастирі [6, с.5]. По смерті князя у 1617 році його вдова Раїна Могилянська фундує Мгарський монастир та щедро обдаровує його землями та правами. Під час малолітства єдиного сина Михайла Вишневецького - Яреми, задніпрянські маєтки Вишневецьких стають об'єктами зазіхання з боку, головним чином, польської шляхти. У 30-40-х роках. Ярема Вишневецький робить спроби повернути свої маєтки у судовому порядку, а коли це не вдається, навіть і силовим способом. У 1641 році він здійснює наїзд на місто Ромни, незаконно привласнене коронним надвірним маршалком Адамом Казановським. Судова справа між Казановським та Вишневецьким тривала декілька років і закінчилась перемогою останнього. Рішенням сеймового суду князю були повернуті незаконно захоплені місто Ромни та його волость [4, с.86]. В намаганнях розширити маєтності князя не зупиняло і те, що спірні землі належали монастирям. Відомий судовий позов монахів Київського Пустинно-Нікольського монастиря на князя за захоплення урочища Клім'ятіч і заснування в ньому міста Жовнина [4, с.73]. Ще один позов був поданий Яремою Вишневецьким на Переяславську єзуїтську колегію за присвоєння села, яке раніше належало канівському старосту.

Багато земельних спорів були зумовлені тим, що землеволодіння часто не мали чітко встановлених меж. Спеціально призначені комісари, які згідно до рішень сейму мали їх встановлювати, з різних причин цього не робили і, як наслідок, це вело до конфліктів і намагань вирішити спори з позицій сили. Відстоючи свої права на місто Гадяч, Ярема Вишневецький під час наїзду використав *«для громади і шику»* біля 7 тис. озброєних людей та гармати [4, с.100].

У кінці 30-х років XVII ст. Лівобережжя стає для Вишневецького головним регіоном для втілення своїх економічних заходів для залюднення цих територій, а отже для облаштування та розширення маєтків. Зрештою оселившись у Лубнах, як стверджував Пантелеймон Куліш, князь зумів звести нанівець як походи *«московських пограничників»* з півночі, так і татарів зі сходу [2, с.338]. На пограниччі він почав садити свої слободи. Там, де права його були сумнівні, діяв силою. Кількість підданих у містах невідома, але Олександр Пшездецький вказує, що напередодні повстання Хмельницького, у володінні Вишневецьких було 56 міст. Проте автор не розмежує кількість маєтків, які на той час були у власності королівської та княжої гілок роду [8, с.57-61]. За 20 років господарювання Яреми Вишневецького на Задніпрянщині тільки на Лубенщині кількість жителів збільшилася у 10 разів. Економічна

діяльність князя на колишніх пустовщинах сприяла швидкому залюдненню цих місць людьми з Полісся, Поділля, Червоної Русі і навіть Польщі. Немало осідало в маєтках і дрібної шляхти, яка знаходила своє примінення у княжій адміністрації та надвірних військах. Розвитку наддніпрянських володінь князів Вишневецьких сприяло також те, що вони знаходилися на перехресті важливих торговельних шляхів з півдня, які вели до Вільно та Москви, а також контролювали найважливіші переправи на Дніпрі.

Аналізуючи майнове становище князів-магнатів у другій чверті XVII ст. за даними тарифів 1629-1640 рр., Наталя Яковенко оцінює в цілому княжі землі, які належали представникам 10 родин, як 55% усього поземельного фонду України [6, с. 118].

Таким чином, в умовах нових соціально-політичних чинників, які переживала Україна в останній чверті XVI - на початку XVII ст., українська князівська верства, байдужа до великої державної політики, витрачає весь свій енергетичний потенціал на створення власних держав-уділів, які приносять їм і почуття могутності, і усвідомлення своєї влади вдома, в Україні. Формування величезних латифундій відбувається на півдні, де на початку XVII ст. складаються сприятливі умови для проведення необхідних економічних заходів для відродження краю. Одна з найбільших задніпрянських маєтностей - Вишневещина сформувалася головним чином за рахунок освоєння колишніх пустовщин та масової скупівлі землі у колишніх місцевих феодалів. За короткий час «удільні князі нової генерації», як назвав їх Михайло Грушевський, стали справжніми правителями України, ще не усвідомлюючи, що уже невдовзі розпочнеться козацька буря, яка змете здавалось би таку непорушну піраміду влади в Україні.

1. Багалеї Д. Займанщина в левобережній Україні XVII і XVIII ст. // Киевская старина. - 1882. - №12. - С.560-592.

2. Лазаревський А. Лубенщина и князя Вишневецкие // Киевская старина. - 1896. - №2. - С.334-357.

3. Левицький О. Райна Могилянка, княгиня Вишневецкая. - Киев, 1887. - 12 с.

4. Николайчик Ф. Материали по истории землевладений князей Вишневецких на Левобережной Украине. - Киев: В типографии Т.Г.Мандайдера, 1901. - 94 с.

5. Ступишин С. О князьях Корибутах Вишневецких // Весник Юго-Западной и Западной России. - Киев: В Типографии И. и А.Давиденко, 1862. - Т.1., кн.7. - С.59-67; кн.8. - С.93-112.

6. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XVI - до середини XVII (Волинь і Центральна Україна). - Київ, 2008. - 470 с.

7. Chamanska I. Wisniowieccy. - Poznan, 2007. - 553 s.

8. Przewdziecki A. Podole, Wołyn, Ukraina. Ograzy miejsc i czasow. - Wilno, 1841. - Т.І. - 191 s.

9. Wölff J. Kniaziowe litewsko-ruscy od konca czternastego wieku. - Warszawa, 1895. - 698 s.